

SYMPOSIUM 'VAN KENNIS NAAR TOEPASSING'

KENNISPLATFORM

VEEHOUDERIJ EN HUMANE
GEZONDHEID

APK-KEURING VOOR DE VEEHOUDERIJ
LEVERT GEZONDHEIDSWINST OP

14 OKTOBER 2016

Kennisplatform

Veehouderij en humane gezondheid

RIVM | GGD GHOR NEDERLAND
WAGENINGEN UNIVERSITY & RESEARCH
UNIVERSITEIT UTRECHT | LTO NEDERLAND
OMGEVINGSDIENST NL | ZONMW

SYMPOSIUM 'VAN KENNIS NAAR TOEPASSING'

KENNISPLATFORM

VEEHOUDERIJ EN HUMANE
GEZONDHEID

APK-KEURING VOOR DE VEEHOUDERIJ
LEVERT GEZONDHEIDSWINST OP

14 OKTOBER 2016

Kennisplatform

Veehouderij en humane gezondheid

RIVM | GGD GHOR NEDERLAND
WAGENINGEN UNIVERSITY & RESEARCH
UNIVERSITEIT UTRECHT | LTO NEDERLAND
OMGEVINGSDIENST NL | ZONMW

INHOUDSOPGAVE

5

Inleiding	7
Gezondheidseffecten van de veehouderij – vgo-onderzoek	9
Debat 1: ‘Dieren zijn gezond, maar te veel dieren is ongezond’	11
Debat 2: ‘Met een beetje tijd lossen we het fijnstof probleem op	14
Speeddate: ‘Deze problemen zouden wel eens heel veel oplossingen kunnen veroorzaken’	15
Workshops	17
Geslaagde discussie en dialoog	17
1 Innovatieve stalsystemen als oplossing?	19
2 Leiden One Health en SaMeDi tot betere diagnose en behandeling?	21
3 Hoe ontwikkel je samen een visie op veehouderij en gezondheid in de praktijk?	23
4 Veehouderij voldoet aan de regels, maar is het ook gezond?	25
5 Buitengebied in balans	27
6 Wat leveren best beschikbare staltechnieken op voor dier en humane gezondheid?	29
7 Zijn we in staat om bij een zoonose-uitbraak snel en afdoende te reageren?	31
8 Hoe moet gezondheid meewegen in vergunningverlening?	33
9 Leveren een mestdialoog en burgerparticipatie de oplossing?	35
10 Wat zijn de kansen voor grootschalige mestverwerking?	37

INLEIDING

7

Meer dan 250 mensen voerden op vrijdag 14 oktober een levendige discussie over de relatie tussen gezondheid en de intensieve veehouderij in Nederland. In de toepasselijke setting van de aloude Brabantse veemarkthallen hield het Kennisplatform Veehouderij en humane gezondheid haar tweede jaarsymposium. Met een rijk palet van open dialogen tussen boeren, burgers en overheid probeerde het Kennisplatform oplossingsrichtingen voor de intensieve veehouderij te verkennen.

In een land waar mens en dier zeer dicht op elkaar wonen, en de kans op gezondheidsschade evident is, lijkt het onontkoombaar om de veehouderij nog meer als een sector te beschouwen die aan emissie-eisen moet voldoen. De parallel met autoverkeer blijkt een tot de verbeelding sprekende metafoor. 'Er moet een APK-keuring komen voor stalsystemen; de oldtimers moeten van de weg.'

GEZONDHEIDSEFFECTEN VAN DE VEEHOUDERIJ – VGO-ONDERZOEK

Het in juli 2016 gepresenteerde onderzoek Veehouderij en Gezondheid Omwonenden (VGO) levert zonder twijfel de meest actuele wetenschappelijke inzichten in de gezondheidseffecten van de veehouderij in Nederland. Gedurende meer dan drie jaar (2010-2013) verrichten wetenschappers van Universiteit Utrecht (IRAS), RIVM, Wageningen Universiteit & Research en Nederlands Instituut van de gezondheidszorg (Nivel) onderzoek bij omwonenden in Oost-Brabant en Noord-Limburg. Ze bekeken maar liefst 110 duizend patiënten in de registratie van huisartsen, legden 14 duizend mensen een vragenlijst voor en verrichten nader medisch onderzoek bij 2500 mensen. Ook werd de luchtkwaliteit meerdere keren per jaar gemeten. Vermoedelijk is dit 's werelds grootste onderzoek naar de relatie tussen veehouderij en humane gezondheid.

Het goede nieuws is dat er geen aanwijzingen werden gevonden voor meer ziekten door zoönosen (door dieren verspreide infectieziekten die op mensen kunnen overgaan). Ook vonden we in de omgeving minder mensen met allergie, vertelt hoofdonderzoeker [Dick Heederik](#), die meldt dat het onderzoek plaatsvond onder normale omstandigheden. 'Er was gedurende onze waarnemingen nergens een uitbraak van een zoönose.'

Het 'slechte' nieuws, dat deze zomer media-aandacht kreeg, was dat er meer omwonenden longontsteking hebben, vooral in de omgeving van kippenhouderijen. 'De vraag is of daarvoor een bacterie of virus afkomstig van de kippen verantwoordelijk is of een combinatie van fijnstof met endotoxinen', zegt Heederik, die het voorlopig op het laatste houdt. Heederik spreekt van 150 extra patiënten per jaar als gevolg van pluimveehouderijen.

In het verlengde daarvan vonden de onderzoekers een verlaagde longfunctie bij omwonenden van veehouderijen. 'Niet dat een huisarts daarbij van zijn stoel viel, maar op het niveau van een hele populatie is het een onwenselijke situatie', aldus Heederik. Vooral mensen met chronische longziekten (COPD) vertoonden een verslechterde gezondheid die samenhang met fijnstof, endotoxinen en gassen (ammoniak) als gevolg van de veehouderij. Deze waarneming strookt met onderzoek in onder meer Saksen.

Ook neemt astma en 'piepen op de borst' toe naarmate ze dichterbij of bij veel veehouderijen wonen. 'De bron daarvan zijn de endotoxinen, stukjes celwand van dode bacteriën die toxische effecten op mensen kunnen hebben doordat ze met het fijnstof worden meegevoerd', legt Heederik uit. De advieswaarde van de Gezondheidsraad is 30 endotoxinen-eenheden (EU) per m³. 'Die worden meerdere keren per jaar overschreden, vooral als omwonenden binnen 100 meter afstand wonen of er 20 tot 30 bedrijven zich in de nabijheid bevinden, constateren de onderzoekers. IRAS bekijkt nu of een apart toetsingskader voor endotoxine is te ontwikkelen. Het bestaande kader voor geur en fijnstof tackelt namelijk niet de endotoxines.

De onderzoekers vonden ook een verband tussen een verminderde longfunctie en hoge emissiepieken van ammoniak bij stabiel weer of bij mest uitrijden. 'Dat komt niet door de ammoniak zelf, maar doordat in de atmosfeer een chemische reactie plaatsvindt met andere stoffen zoals stikstofdioxide of zwaveldioxide. Het product daalt dan als zogeheten secundair fijnstof neer.' Het effect is volgens hem vergelijkbaar met dat van verkeer in de stad. Opvallend is dat hierbij niet langer sprake is van een lokaal probleem maar een regionaal of nationaal

probleem. 'Dat secundair fijnstof vonden we tot in Utrecht of Amsterdam en het verspreidt zich over nog grotere afstanden, tot in Londen en Parijs toe.'

Er zit nog meer in het vat, meldt de onderzoeker. De wetenschappers volgen nog steeds mensen met COPD in het Brabants-Limburgse onderzoeksgebied en vergelijken ze met de longfuncties van een controlegroep. Nivel doet een vervolgstudie naar longontstekingen om eventueel onderscheid tussen verschillende veehouderijbedrijven te ontdekken. RIVM voert een risicoanalyse naar micro-organismen uit. Omgevingskaarten moeten de plekken duiden waar endotoxinen de grenswaarde overschrijden.

Voor endotoxinen staat vast dat ze afkomstig zijn van de veehouderij en ook voor fijnstof en ammoniak is de veehouderij een belangrijke bron, al is de relatie wat ingewikkelder. 'Feit is dat de emissies van verkeer en industrie achteruit gaan en die van de veehouderij omhoog. Dat maakt de veehouderij een relatief grote bron', aldus Heederik.

Het feit dat dergelijke relaties nu zijn vastgesteld, maakt dat ze ook gelden voor bijvoorbeeld concentratiegebieden van pluimvee in Barneveld en omgeving, zegt Heederik na vragen uit de zaal.

Debat 1: 'Dieren zijn gezond, maar te veel dieren is ongezond'

Onder leiding van [dagvoorzitter Marcel Hammink](#) debatteren een huisarts, een wethouder en een burgervertegenwoordiger kort met elkaar na aanleiding van de presentatie van [Dick Heederik](#). [Marga Jacobs](#), voorzitter van Vereniging Leefmilieu, noemt het VGO-onderzoek 'schokkend'. Er moet snel iets gebeuren met de emissies van de veehouderij, aldus Jacobs. 'De veehouderijsector is medeverantwoordelijk voor de fijnstofemissies in Nederland. Elektriciteitsbedrijven of de kledingbranche zouden onmiddellijk tot maatregelen worden gemaand. Dat moet ook met de veehouderij gebeuren'.

Ook [Alfons Olde Loohuis](#), huisarts, onderzoeker en de eerste huisarts in Nederland met Q-koorts-patiënten, is geïmponeerd door de onderzoeksresultaten. 'Dat deze voor Nederland zo belangrijke sector zoveel impact heeft op de volksgezondheid. Dieren zijn gezond voor mensen, maar te veel dieren is ongezond.'

‘We moeten toe naar een APK-systeem voor veehouderijsteden – een periodieke keuring om te zien of de stallen nog aan de emissie-eisen voldoen’

(Aart de Kruijf, wethouder Barneveld)

12 Aart de Kruijf, wethouder in de pluimveerijke gemeente Barneveld, meent dat overheid en bedrijfsleven de gezondheidsproblemen niet langer moeten ontkennen. ‘Overheid en bedrijfsleven moeten dit moment grijpen om agrarische ondernemingen in beweging te krijgen en te innoveren’, aldus De Kruijf. Het gaat hem niet alleen om vergunningen voor nieuwe stallen kritisch tegen het licht te houden. ‘Ook de bestaande stallen moeten we gaan bekijken. Ook daar moeten de emissies verminderen.’

Volgens De Kruijf moeten provincies minder huiverig zijn om experimenten met nieuwe stalsystemen toe te staan om innovaties te bevorderen. In plaats van alleen end-of-pipe-oplossingen als luchtwassers, kunnen nieuwe innovaties zorgen voor een beter klimaat in de stal als voor een schonere omgeving.’

Zijn pleidooi rekt op grote instemming, in het panel (‘Helemaal me eens, we moeten naar betere bedrijven, met minder emissies’, zegt Olde Loohuis), maar ook in de zaal. Wethouder De Kruijf voegt er aan toe dat er een APK-systeem voor stalsystemen moeten komen. Net zoals je auto’s keurt op emissies, moeten stallen worden gekeurd. ‘Afgeschreven schuren die niet meer aan de norm voldoen, moeten worden vervangen’, zegt hij. ‘Dus we moeten als overheid actief boeren benaderen, óók als ze helemaal geen vergunning vragen. Bestaande stallen moeten we voortaan meenemen. Dat is niet alleen in het belang van de gezondheid van de omwonenden, maar ook voor het lange-termijnperspectief van de sector. Ook mijn kinderen en kleinkinderen moeten gezond kunnen leven en werken.’

Er moet uiteraard nog heel veel onderzoek waaronder de juridische aspecten van een dergelijke APK-systeem plaatsvinden. Onmogelijk lijkt het niet. De Kruijf: ‘In het verkeer en in de industrie is zo’n APK al gangbaar. We moeten nu leren de APK voor de veehouderij toe te passen.’

De vraag is of de Wet Dieraantallen daarbij soelaas kan bieden. De wet, die oorspronkelijk werd ontworpen om gemeenten en provincies de mogelijkheid te geven ‘megastallen’ tegen te gaan, wordt nu aangepast en vermoedelijk in december naar de Tweede Kamer gestuurd. ‘Als de wet wordt aangenomen, kan de provincie zeggen ‘genoeg is genoeg’, maar het zal niet alle problemen oplossen’, aldus Marga Jacobs. Zo blijken oudere stallen met een gering aantal dieren vaak slechter te scoren op emissies dan grote stallen met veel dieren.

Aart de Kruijf is geen voorstander van de wet. ‘Een integrale aanpak bij de bron, in de stal, is het beste, ongeacht het aantal dieren.’ Hij noemt het bekende voorbeeld dat de uitstoot van fijnstof bij kippen in een kooi (‘legbatterij’) 5 gram per jaar bedroeg, terwijl de moderne strooiselstallen met verbeterd dierenwelzijn door scharrelgedrag wel 84 gram stof per kip per jaar uitstoten.

Vanuit de zaal merkt de Gelderse milieufederatie op dat zowel aan de stal als aan dieraantallen moet worden gewerkt. Een nog wat fundamenteeler deel van de problematiek wordt aangestipt als het gaat over de kosten. Want er is ook nog een mestprobleem, waarbij het schaarser worden fosfaat wellicht een uitweg biedt. Tot nog toe wordt 80 procent van de veehouderijproducten geëxporteerd, terwijl honderd procent van de mest en de luchtmissies achterblijft in enkele concentratiegebieden in Nederland, aldus Marga Jacobs. ‘Dat gaat niet alleen ten koste van onze gezondheid en grondstoffen, maar ook ten koste van de natuur’, vindt Jacobs.

Een ander groot probleem is dat de burgers de overheid niet meer vertrouwen, aldus Olde Loohuis. En de omwonenden wantrouwen de boeren, terwijl op hun beurt de boeren ook weinig vertrouwen hebben in de overheid. Een omgevingsdialoog moet uitweg bieden uit deze maatschappelijke onrust, hoopt De Kruijf.

Debat 2: 'Met een beetje tijd lossen we het fijnstof probleem op'

Het tweede debat vindt plaats tussen Gedeputeerde **Anne-Marie Spierings** (Brabant), **Olaf Cornielje** van het Ministerie van Infrastructuur en Milieu en **Eric Hubers**, voorzitter van branche-organisatie Avined. Het Ministerie meldt dat de Wet dierenaantallen de emissies beoogt te beperken en de gezondheidsaspecten van de intensieve veehouderij integraal aan te pakken. Daarnaast komt er een handreiking bij het nationaal toetsingskader waarmee provincies kunnen zien of bedrijfsuitbreiding wel of niet wenselijk is. **Cornielje**: 'Het VGO-onderzoek legt daarvoor wel de verbanden, maar de uitkomsten van het lopende vervolgonderzoek moeten meer helderheid verschaffen zodat de toetsing houdbaar is voor de rechter.'

Avined zegt mee te werken, ook aan een APK-systeem. 'Als het keuringsrapport ten minste deugdelijk is', voegt **Hubers** toe. 'En als we een beetje tijd krijgen om het fijnstof-probleem terug te dringen. Maar dan moet de overheid ook biologische bedrijven bekijken. Die blijven nu buiten schot', aldus **Hubers**. 'We hebben trouwens sinds het verbod op legbatterijen gezegd dat het stofprobleem van de nieuwe stalsystemen problemen zou geven, maar de overheid nam het op de koop toe. Dierenwelzijn kreeg de overhand en nu blijkt dat dit niet het enige uitgangspunt kan zijn.' **Hubers** wijst er dat de veehouderij ook niet failliet moet gaan. 'Het moet wel rendabel zijn. Als er over een half jaar een nieuwe, goedkope techniek is, zeggen wij 'geef ons een half jaar'.

Brabant signaleert een waterbedeffect. 'Als wij in Brabant in het kader van de Meststoffenwet maatregelen treffen, verplaatsen bedrijven zich naar Limburg', zegt **Spierings**. Brabant wil een instrumentarium dat werkt. Probleem is dat de Wet dierenaantallen, het toetsingskader en omgevingswet (waarin de best beschikbare technieken (BBT) leidraad worden) niet op korte termijn in de praktijk beschikbaar zijn. Niettemin maakt **Spierings** gewag van ferme aanpak met een mix van maatregelen in Brabant. 'We gaan meer handhaven om ontwijkgedrag van de wet tegen te gaan, want er zijn bedrijven die op die manier een oneigenlijke kostenvoordeel bewerkstelligen.' Verder kijkt Brabant of de bestaande vergunningen nog kloppen en beschikt de provincie over een

urgentieteam dat knelpunten met de omwonenden in de omgeving kunnen worden opgelost. 'De helft van de vertrouwenskwesaties zijn intussen opgelost.'

Om het onderlinge wantrouwen te verminderen heeft Brabant een mestdialoog georganiseerd. 'Dat leverde ook inzicht in nog niet ten volle benutte bestaande oplossingen zoals nieuwe stalsystemen waarbij de waardevolle dikke mest wordt gescheiden van de dunne drijfmest', aldus **Spierings**.

Uiteindelijk komt de rekening voor alle maatregelen via de boer waarschijnlijk op het bordje van de consument terecht, al verhindert de hedendaagse wereldmarkt voor veehouderijproducten flinke prijsverhogingen voor milieu en gezondheidsmaatregelen.

Speeddate: 'Deze problemen zouden wel eens heel veel oplossingen kunnen veroorzaken' (Anna Mul, Omdenken)

Als opwarmer voor het workshopprogramma vinden speeddates plaats. De workshopleiders houden voor de deur van de workshopruimte pitches waarbij ze hun onderwerp toelichten. Praktijkvoorbeelden met casushouders spelen een belangrijke rol. Sleutelbegrippen bij alle tien de workshops waaraan iedereen in twee rondes kan deelnemen, zijn 'integrale aanpak', wat zijn de meest waarschijnlijke oplossingsrichtingen en aan welke informatie is nog behoefte.

'De Brabantse mestdialoog zorgde voor meer vertrouwen en leverde zicht op oplossingen zoals nieuwe stalsystemen',

(Anne-Marie Spierings, gedeputeerde Noord-Brabant)

WORKSHOPS

'Geslaagde discussie en dialoog'

Aan het einde van de dag krijgen de overgebleven deelnemers via een ter plekke gemonteerde film een fraaie impressie van het symposium. Voorzitter **Annemarie Moons** spreekt van geanimeerde discussies. 'We moeten zoveel mogelijk discussiëren op basis van feitelijke informatie. De maatschappelijke betrokkenheid van het Kennisplatform bestaat er uit dat wij die feiten aanleveren. Een les is wel dat we met wetenschappelijke kennis niet alle emoties kunnen tackelen', aldus Moons. De dag en workshops zullen zeker weer nieuwe onderwerpen opleveren voor een vervolgbijeenkomst in 2017, en de issues zullen ook doorsijpelen in het jaarprogramma 2017-2018.

Wat is het Kennisplatform Veehouderij en humane gezondheid?

Sinds 2014 maakt het Kennisplatform Veehouderij en humane gezondheid de meest recente wetenschappelijke kennis toepasbaar om bij te dragen aan oplossingen op gebied van effecten van veehouderijsystemen. Het Kennisplatform is een samenwerkingsverband van zeven kennis- en praktijkorganisaties RIVM, Wageningen University & Research, Universiteit Utrecht, ZonMW, GGD GHOR Nederland, Omgevingsdienst NL en LTO Nederland. Voor de vier belangrijke thema's (antibiotica-resistentie, zoönosen, fijnstof en endotoxinen en maatschappelijke dialoog) levert het Kennisplatform daartoe regelmatig kennisberichten. 'Dat is vaak technisch-wetenschappelijke informatie, zoals een bericht dat er voornamelijk geen aanwijzingen zijn voor longkanker als gevolg van de veehouderij. Maar het gaat ook vaak over de dialoog met de samenleving', zegt Annemarie Moons, voorzitter van het Kennisplatform. 'Zonder zelf in meningen of belangen betrokken te raken, willen we meer begrip kweken voor elkaars standpunten.'

'Het is namelijk van groot belang dat we het maatschappelijk debat op goede en onafhankelijke feiten voeren. Er zal altijd ruis en emotie zijn maar de kennis moet voorop staan', voegt Marianne Donker toe, directeur Publieke Gezondheid van het Ministerie van VWS, een van de financiers van het Kennisplatform.

Workshop 1 Innovatieve stalsystemen als oplossing?

Kunnen nieuwe, slimme stalsystemen zowel het dierenwelzijn als de humane gezondheid waarborgen? Een divers gezelschap van dertig mensen discussieert in twee rondes: pluimveehouders, melkveehouders, ZLTO, beleidsmakers van alle geledingen, burgers, artsen en wetenschappers. De sfeer is constructief en consensusgericht.

Casus

Vencomatic is een innovatief pluimveebedrijf in Eersel en behoort tot de wereldtop. Nederland loopt sowieso voorop in landbouwtechniek, ook met betrekking tot dierenwelzijn. Elders in de wereld hebben de dieren het veel slechter en kennen open stalsystemen veel meer emissies. Het is maar hoe je er tegen aan kijkt. Vooral de grootte van de stal, brengt negatieve associaties teweeg, terwijl er ook veel voordelen zitten aan grootschaligheid. Nieuwe systemen hebben tijd nodig om geaccepteerd te raken, aldus de casushouder.

Discussie

Veel deelnemers denken dat techniek tal van problemen kan oplossen. Er moet meer ruimte zijn om te experimenteren met innovatieve stalsystemen. Vooral technieken die de problemen bij de bron, dus in de stal, aan te pakken zijn belangrijk. Dat kunnen warmtewisselaars zijn en ionisatietechnieken die stofdeeltjes aan het plafond doen plakken. Ook maatregelen met de dikte van de strooisellaag en het voer passeren de revue.

Belangrijk is dat er werkelijk wordt gemeten aan emissies en niet louter gerekend wordt met modellen die tot de als bureaucratisch ervaren RAV-lijst (regeling ammoniak en veehouderij) van emissie-arme stalsystemen hebben geleid. De systematiek werkt vertragend op innovatieve stalsystemen, al was het alleen maar omdat vernieuwers niet snel hun kennis openbaren. Ook burgers moeten bij techniekontwikkeling worden betrokken, al zullen boeren betere ideeën hebben. Minder grote aantallen dieren in de stallen is een optie. En de vraag rijst of de aandacht voor dierenwelzijn de humane gezondheid heeft tegengewerkt.

Conclusie

De plenair geopperde suggesties voor een APK-keuring voor bestaande stallen worden omarmd, al zijn er nog veel onduidelijkheden. Welke criteria leg je aan en hoe moet de keuring plaatsvinden en door wie? Een sterren- of stoplichtensystemen zoals bij het Beter Leven-keurmerk zou ook voor milieu en humane gezondheid, inclusief de veehouder, kunnen functioneren.

Een denktank zou zich moeten buigen om de integratie van dierenwelzijn en humane gezondheid in nieuwe stalsystemen uit te werken.

20

Workshop 2

Leiden One Health en SaMeDi tot betere diagnose en behandeling?

Huisartsen en dierenartsen in zes Brabantse gemeenten zijn tevreden over hun samenwerking in SaMeDi, acroniem voor 'samenwerking medici en dierenartsen'. Zorgen de korte lijntjes inderdaad voor uitwisseling van kennis over ziekten als zoönosen? En leidt het tot betere diagnose en behandeling?

21

Casus

SaMeDi is een project bedacht door Jos Peerlings van ZLTO. Hij zag in zijn dorp Hilvarenbeek dat de lokale huisarts en de dierenarts elkaar niet kenden en niets van elkaar wisten. Hij bracht ze bij elkaar en liet ze kennis maken met elkaars werk onder het motto; kennis is macht, kennissen zijn machtiger. Hij deed het ook in vijf andere gemeenten. Een belangrijke succesfactor voor dit ambitieuze project is een enthousiaste dierenarts, huisarts en derde partij die de ontmoetingen organiseert.

Discussie

De workshopdeelnemers reageren enthousiast en constructief op Peerlings' gepassioneerde uiteenzetting van SaMeDi. Kennisuitwisseling tussen huisarts en dierenarts kan immers bijdragen om een ramp zoals de uitbraak van de Q-koorts te voorkomen. Maar er zijn ook zorgen: hoe krijgen we de juiste mensen rondom de tafel. Ook wordt benadrukt dat de samenwerking tussen beide beroepsgroepen in 'One Health' al in de opleiding moet beginnen. Tijdens hun Minor zouden deze twee groepen al gemengd moeten worden om een kijkje te nemen in de keuken van de ander.

Conclusies

Er is behoefte aan een netwerk tussen huisartsen en dierenartsen. SaMeDi is echt mensenwerk en moet dat blijven. Dat betekent dat regionale overheid en gemeente erbuiten moeten blijven, anders wordt het

te politiek geladen. Ook moet het project op lange termijn interessant blijven voor alle betrokken partijen. Als de 'weg' eenmaal is aangelegd, moet hij daarna ook onderhouden worden.

In de toekomst wordt het project opgeschaald naar twintig netwerken en bestaat de kans om het breder te trekken. Dit bevestigt de noodzaak van lokale netwerken en men staat open voor tips om de samenwerking nog beter te laten verlopen.

22

Workshop 3

Hoe ontwikkel je samen een visie op veehouderij en gezondheid in de praktijk?

In de gemeente Oss was de uitbraak van Q-koorts aanleiding voor een fundamentele discussie over de gezondheidsrisico's van de veehouderij. De gemeente bracht ze in kaart, inclusief de juridische mogelijkheden om in te grijpen. Werkt het?

Casus

Merijn Broeders (gemeente Oss) verhaalt van de grote maatschappelijke onrust die ontstaat als in 2007 Q-koorts uitbreekt op een melkgeitenbedrijf in het dorp Herpen. De gemeente wil er wat aan doen en niet decennia praten over juridische (on)mogelijkheden. De kloof die ontstaat tussen boer, burger en gemeente wil men overbruggen. Concreet leidt het tot een plan van aanpak hoe de gemeente omgaat met nieuwe plannen voor stallen en nieuwe plannen voor woningen, hoe men knelpunten met bestaande bedrijven moet aanpakken en wat de gemeente moeten doen als het mis gaat.

De GGD maakte een startnotitie van de gezondheidseffecten en de landsadvocaat is om juridisch advies gevraagd. Er zijn heel veel bijeenkomsten geweest. Studenten van de HAS vertaalden de rapporten in een gebiedsscan voor de lokale situatie van Oss, zodat de raadscommissie bijvoorbeeld overbelaste gebieden kan aanwijzen. Zo zijn er dichtheden pluimvee per km² vastgesteld en is een 'one health'-aanpak voorgesteld. Er is veel geïnvesteerd in dialoog; belangrijk is de timing ervan. Als er al een ontwerp-vergunning ligt ben je te laat.

De conclusie is dat er geen overbelaste gebieden zijn, wel knelpunten. Zo is het maatschappelijk draagvlak voor de veehouderij nog steeds minimaal. Wat niet helpt, is dat de ondernemer waar de Q-koorts-uitbraak plaatsvond, dit jaar uitbreiding heeft aangevraagd, en vooral de door hem toegezegde dialoog met zijn omgeving helemaal niet aanging. Volle zalen met ongeruste burgers zijn het gevolg.

23

Discussie

Hoe kan het dat er geen overbelaste situatie in Oss is terwijl er 74 doden zijn door q-koorts, vragen deelnemers zich af. Het wordt niet geloofd. Het antwoord luidt dat de beoordeling geschiedt niet op basis van aantallen ziektegevallen.

In een constructieve sfeer discussieren boeren, burgers, gemeente-ambtenaren en leden van ngo's met elkaar in beide workshops. Ze herkennen de dilemma's van de gemeente. Hoe breng je bijvoorbeeld het juridisch niet harde thema 'gezondheid' in de (omgevings) wet?

De deelnemers dragen ook alternatieve oplossingen aan, zoals meer ontmoetingen tussen boeren en burgers bewerkstelligen, boeren-bedrijven zoneren zoals industrieterreinen, en data zoals uit het VGO-onderzoek naar voren komen naar lokaal niveau vertalen. Dat laatste is misschien een onderwerp voor het Kennisplatform. Ook politieke machten in de gemeente die op voorhand pro-intensieve veehouderij zijn, belemmeren een goede dialoog. Raadsleden zouden ook onderdeel moeten zijn van de dialoog tussen boeren en burgers.

Conclusies

Ook als het geëscaleerd is, blijft het van belang om in gesprek te blijven, blijf zorgen voor relaties en belangen. Blijf elkaar ontmoeten, zowel als er geen specifieke aanleiding is maar ook als er wel maatschappelijk iets opspeelt. Gezondheid blijft een element wat je moet afwegen. Geef ook aan hoe je die afweging maakt.

Workshop 4

Veehouderij voldoet aan de regels, maar is het ook gezond?

Gezondheidsrisico's en milieunormen zijn soms onvergelijkbaar: ze kennen verschillende onzekerheidsniveaus en veiligheidsmarges. Leiden veehouderijen daardoor tot gezondheidswaarden voor omwonenden?

Casus

Rik van de Weerd, medisch milieukundig arts bij GGD-en Gelderland en Overijssel heeft te maken met een pluimveehouder die wil uitbreiden van 3400 naar 34000 dieren. Binnen enkele honderden meters bevindt zich een mini-camping, een rundveebedrijf en aan de andere kant van de provinciale weg ligt een school. De omwonenden zijn bezorgd. Hoe zit het met Salmonella en met fijnstof, ook gezien die weg. Is het wel een goede locatie voor uitbreiding?

De GGD besluit tot een pilot om het Beoordelingskader Gezondheid en Milieu Intensieve Veehouderij in te zetten. Dat is een tool om gezondheid beter mee te wegen in vergunningen vóór de besluitvorming. Antwoord op vragen als 'wat zijn de risico's van mest, geur, fijnstof verschaft iedereen dezelfde informatie. Alle stakeholders gaan om tafel op zoek naar consensus en waar is men het niet over eens. Onderling vertrouwen is het doel. Het is een tijdrovend proces, 200 à 300 uren.

Van de Weerd geeft aan dat het proces, dat twee jaar geleden speelde, is geslaagd. Boeren en burgers weten elkaar beter te vinden. Quick wins werden snel binnengehaald.

Discussie

Er zijn veel vragen, vooral bij burgers is veel stelligheid. Het beoordelingskader werkt vooral als er nog geen escalatie is maar zelfs dan is het belangrijk om in dialoog te blijven. Hoe vroeger de GGD is betrokken hoe beter, liefst als er zelfs nog geen uitbreidingslocatie is. Alle GGD's denken daar hetzelfde over, want dergelijke processen werken overal in Nederland, vooral bij complexe zaken.

Maar feit is dat de gemeente, en niet de GGD, of de dialoogpartners in het Beoordelingskader, de beslissing moeten nemen.

Er is in de workshop consensus tussen boeren en burgers dat er iets moet gebeuren. Er is de laatste jaren een omslag in het denken richting 'sense of urgency' ontstaan.

Conclusies

Goede procesbegeleiders zijn onontbeerlijk. 'Zij kunnen emoties een plek geven, zonder dat de emoties de overhand krijgen.' GGDen zouden ook nog meer met elkaar kunnen delen. Er is ook behoefte aan meer 'tips & tricks' om een dialoog goed te laten verlopen. Kennis moet niet alleen tussen professionals maar ook met burgers worden gedeeld, in gewone mensentaal. Het Kennisplatform zou meer bekend moeten zijn, meer aan marketing moeten doen.

Er zouden ook mogelijkheden moeten zijn om niet alleen dergelijke dialogen te voeren voor nieuwe vergunningsaanvragen maar ook in te grijpen in bestaande vergunningen (APK-keuring). Boeren moeten zelf ook denken: is dit nog wel een geschikte locatie? Het beoordelingskader werkt vermoedelijk niet goed bij heel kleine plannen, maar evenmin voor heel grote gebieden op de langere termijn.

Workshop 5 **Buitengebied in balans**

In het buitengebied willen we prettig wonen, werken en recreëren. Tegelijk moet er ruimte zijn voor dynamiek en innovatie. De gemeente Nederweert zoekt de balans in experimenten en dialoog tussen verschillende gebruikers van het buitengebied en zoekt ook de marges in de wet- en regelgeving.

Casus

De gemeenteraad van Nederweert zag in 2013 recreatie en toerisme in het buitengebied toenemen en ook de landbouw groeien. Tegelijkertijd wonen er ook burgers. De raad wil meer balans brengen in het buitengebied en start een dialoog tussen de gebruikers en bewoners. De gemeente creëert proeftuinen om met gedoogvergunningen de rek van wet- en regelgeving op te zoeken, vertelt Hans Corsten, secretaris van Gebiedsbureau Weert, Nederweert en Leudal. Verder vormen vijftien burgers, veehouders en leden van de werkgroep een 'raad van inspiratie'. In vier sessies praten zij over de waarden van het buitengebied. Wat begint met strijdige belangen, leidt tot meer wederzijds begrip en dialoog. Proeftuinen en raad van inspiratie leiden tot een klankbordgroep.

Het proces is succesvol, maar heeft ook het karakter van een processie van Echternach, een paar stappen voorwaarts en dan weer een stap terug. Er is soms een terugval. Mensen lopen soms weg van tafel. Na drie jaar vindt de gemeentepolitiek dat het relatief weinig heeft opgeleverd.

Discussie

Een tiental deelnemers discussiëren constructief en kritisch over de casus om tot landelijk toe te passen ideeën te komen voor meer balans in het buitengebied. Belangrijk punt is dat de overheid niet alles alleen moet willen regelen. De overheid beslist, maar pas na een goede dialoog en heldere communicatie over de beslissing. Bij de voedselproductie hoort naast een weging van emissies en dierenaantallen ook het gezondheidsaspect voor de omgeving.

Conclusie

De casushouder krijgt uit de workshops het idee dat er in die drie jaar toch meer tot stand gebracht dan gedacht. Dergelijke processen, zo is de conclusie, vergen nu eenmaal een lange adem, eerder tien tot vijftien jaar dan drie jaar. De workshops zien het Kennisplatform Veehouderij en humane gezondheid als een onafhankelijke partner om de discussie over gezondheidsaspecten op een hoger niveau te brengen. Mogelijk zou het platform zelfs kunnen deelnemen aan dergelijke discussies in den lande. In ieder geval zouden de kennisberichten als werkdocumenten kunnen dienen. Het Kennisplatform moet daartoe wel meer zichtbaar worden in de regio's.

Workshop 6

Wat leveren best beschikbare staltechnieken op voor dier en humane gezondheid?

Er zijn veel verschillende technieken beschikbaar om de emissies uit stallen te verminderen. Welke technieken zijn het meest effectief en hoe kunnen ze in vergunningen worden opgenomen?

Casus

Albert Winkel van Wageningen Livestock Research heeft verschillende beschikbare technieken voor stofreductie van stallen onderzocht (zie WUR-rapport 949). Hij onderscheidt ionisatietechnieken waarbij stof aan het plafond plakt door de stallucht met elektronen te ioniseren. Nadeel is de schoonmaak van het plafond. Er bestaan van oudsher al filterwanden en (water)luchtwassers. Relatief nieuw zijn vernevelingstechnieken waarbij (koolzaad)olie over het strooisel wordt gespoten, waarna het strooisel meer klontert. Ook dit systeem vergt veel schoonmaak. Er bestaat ook een ionisatiefilter. Warmtewisselaars halen de energie uit de ventilatielucht. In mestdroogsystemen kan de ventilatielucht over een mestband worden gebracht waarbij stof neerslaat, al komt dan nog steeds geur en ammoniak vrij. Een variant is het biofilter: de stallucht wordt door organische stof (natte houtsnippers) gevoerd. Nadeel daarvan is de moeilijke sturing en het nathouden ervan, want anders ontwijkt er evengoed stof.

Discussie

De workshops bestaan uit mensen met verschillende achtergronden. Er wordt geopperd om verschillende systemen te combineren (ook tussen pluimvee- en varkensstalsystemen). Een dunnere strooisellaag werkt ook goed. Elektrostatische technieken moeten verder worden ontwikkeld.

Het probleem met alle technieken is dat ze de boer niets opleveren, en alleen geld kosten. De kosten zijn ook niet altijd inzichtelijk. Gepleit wordt om de systemen beter in beeld te brengen zodat ze beschikbaar

komen voor de vergunninghouder. Door metingen ('stal vol sensoren') moeten de effecten van de technieken nog beter worden onderzocht en in een managementsysteem beschikbaar komen.

Conclusie

Boeren zijn geen vervuilers maar willen het stofprobleem aanpakken. Er zijn financiële problemen, want de stofreductie levert geen geld op. Een nog op te richten platform voor best beschikbare technieken zou onderzoek moeten coördineren en meer over de beste technieken moeten communiceren.

Workshop 7

Zijn we in staat om bij een zoönose-uitbraak snel en afdoende te reageren?

Mensen zijn ongerust over een uitbraak van dierziekten. De kans erop is klein, maar de gevolgen kunnen groot zijn, zo leert de ervaring. Er is intussen een landelijke signaleringsstructuur. Werkt dat? En neemt dat systeem de ongerustheid weg, of is daar meer voor nodig?

Casus

Piet Vellema (dierenarts GD) en Ashis Brahma (GGD-arts) presenteren de casus. In het voorjaar van 2016 ontstond op een melkgeitenbedrijf een Salmonella-probleem bij lammetjes. Een paar weken later gebeurde het nogmaals, bij een ander bedrijf, wat het 'moederbedrijf' bleek (opfokbedrijf). Salmonella komt in deze sector niet veel voor en het gezondheidsrisico is gering. De GD en dierenarts hebben contact over besmettingsgevaar, risicovolle handelingen en ze ontdekken dat er drie kinderen ziek zijn (diarree).

Er zijn bij niet-aangifteplichtige zoönosen (waar in 2008 ook Q-koorts nog onder viel) geen strakke afspraken. Er is bij boeren soms schaamte om mee te werken of angst om geruimd te worden, maar ze nemen in het algemeen makkelijk contact op met GD. Die gaan op hun beurt vertrouwelijk met de informatie om en slaan de meldingen systematisch op. De GGD en GD werken beide met vertrouwelijke informatie en mogen dat niet uitwisselen als er geen belang is voor de volksgezondheid. Soms is dat lastig.

Er bestaat een landelijk signaleringssysteem voor zoönosen waarin tal van organisaties zitten die maandelijks informatie en nieuws delen, waaronder deze Salmonella-casus. Huisartsen doen niet mee aan het signaleringsoverleg. Burgers zijn er onbekend mee, terwijl daar wel de onrust zit. Er ligt ook een rol voor de gemeente en provincie, vooral op communicatiegebied.

Sinds de Q-koorts is er duidelijk meer contact tussen veterinaire diensten en humaan-medische diensten. De cultuur is veranderd. Er is een gezamenlijke verantwoordelijkheid. Boeren zijn soms bang voor imago-schade. Ze kunnen wel aangesproken worden om mee te doen aan onderzoek.

Discussie

Er vindt in gemêleerd samengestelde workshops een goede gedachte-wisseling plaats in levendige discussies. Burgers weten niet hoe de signalering is geregeld in Nederland. Het zou bekender moeten worden.

De privacy kan worden gewaarborgd door casussen te anonimiseren.

Een bedrijfscoach kan helpen om verbeteringen aan te brengen bij boeren.

Ook de burger moet beter worden voorgelicht. We zullen met zoönosen moeten leren leven, net als in het ziekenhuis: meestal gaat het goed, soms gaat het mis.

Conclusies

Workshopdeelnemers weten nu hoe de signalering is geregeld en daar is men tevreden mee. Eénmaal per jaar bijpraten via het Kennisplatform volstaat. Het platform kan wel meer kennis verspreiden, vooral richting burgers. Ook gemeenten kunnen meer worden betrokken.

Workshop 8

Hoe moet gezondheid meewegen in vergunningverlening?

In de Veluwe Vallei zijn van oudsher veel pluimveebedrijven die voor een stijgende achtergrondconcentratie fijnstof, geur en ammoniak zorgen. De milieuvergunning speelt daar amper een rol in. De wettelijke mogelijkheden zijn nog beperkter geworden door het Activiteiten-besluit. Hoe kan gezondheid meewegen in de vergunningverlening?

Casus

Frank Toemen is vergunningverlener bij de Omgevingsdienst De Vallei en sinds 2005 actief met het thema fijnstof in combinatie met gezondheid en vergunningverlening. Hij voelt zich verantwoordelijk voor de gezondheid van de inwoners.

Hij ziet als een probleem dat de veehouders zich met allerlei hulpmiddelen weten te redden met de grenswaarde. Het gevolg is dat de emissie blijft toenemen en de hoeveelheid fijnstof blijft groeien. De intensieve pluimveehouderij blijft groeien binnen de wettelijke kaders. In de Vallei bestaan wettelijk weinig middelen om de veehouders enigszins te beperken.

De Vallei gaat bij elke binnenkomende vergunningsaanvraag voor maximale reductie van fijnstof. Als er technieken zijn én ze zijn betaalbaar worden ze toegepast. Zo nodig met dwang, via een Milieu Effect Reportage (MER). Daarbij is er dekking van het gemeentebestuur.

Bij de Vallei wordt op deze manier gestreefd naar uitbreiding in combinatie met daling van de emissie.

Discussie

Er vindt discussie en uitleg plaats over begrippen als best beschikbare technieken, wat economische haalbaarheid en betaalbaarheid is en de juridische houdbaarheid van dwang. Een boer wil vaak best meewerken aan bepaalde maatregelen, mits haalbaar en betaalbaar. Daarnaast zal het ook iets makkelijker gaan als er geld verdiend wordt in de sector.

Conclusie

Het is lovenswaardig om de emissie van intensieve veehouderij omlaag proberen te brengen door méér te doen dan binnen de wettelijke kaders wordt verplicht. De workshop wordt als te kort ervaren. Er had nog veel meer besproken kunnen worden. Het was een interessante discussie, die doorging na afloop van de workshops. Het was waardevol om met verschillende partijen in gesprek te gaan.

Workshop 9

Leveren een mestdialoog en burgerparticipatie de oplossing?

In Brabant is de aanpak van mest een actueel onderwerp. De provincie verkent verschillende oplossingsrichtingen, zoals grootschalige verwerking op een bedrijventerrein. Een werkgroep buigt zich over het toetsingskader gezondheid. Wat is de beste mestverwerking om tegemoet te komen aan de uiteenlopende belangen?

Casus

In Brabant wordt al decennia gediscussieerd over mest, de omvang van de veestapel, de overlast voor burgers en de zorgen van omwonenden. De gedeputeerde wilde een dialoog rondom mest en de omvang van de veestapel in Brabant om de oude patstelling te doorbreken. Jan Buys organiseerde een 'mestdialoog' om een gezamenlijk vertrekpunt (een 'gedeelde waarheid') te vinden voor oplossingen voor het mestoverschot. In de mestdialoog komen discussies over mestbewerking en dieraantallen bij elkaar. Boeren zoeken oplossingen voor hun mest door mestbewerking. Burgers zijn daarentegen bang dat succesvolle mestbewerking tot groei van de veestapel leidt.

In vier verschillende Brabantse regio's zaten betrokkenen aan tafel. De deelnemende groep moest maatschappelijk zo compleet mogelijk zijn. De resultaten van de dialoog moeten in beleid uitmonden en daarom is een apart bestuurlijk overleg ingericht. De dialoog verliep in vijf gespreksrondes. De deelnemers zijn aanvankelijk gerekruteerd uit het netwerk van de burgemeester, later meldden zich andere betrokkenen. Verder was er een onafhankelijke procesbegeleider en ondersteunende experts die kennis inbrachten op basis van vragen van de deelnemers. In het begin knalde het soms flink: actieve burgers en begane boeren kregen de ruimte om hun situatie met alle angsten en zorgen op tafel te leggen. Deze fase was essentieel. Pas als de deelnemers zich gehoord voelden, ontstond er ruimte om te praten over 'de gedeelde waarheid'. De dialoog leverde gemeenschappelijke uitgangspunten op voor mest en omvang van de veestapel. De meeste mest is drijfmest met de meeste emissierisico's. Drijfmest moet dus snel stabiel worden gemaakt. Voorts mankeert de bodem organische stof, structuur en bodemleven. Stabiele

mest kan voorzien in de gewenste verbetering van de bodemkwaliteit. Mest is een in Brabant eigenlijk geen probleem maar een product. Op de lange termijn moeten er 'drijfmestloze' stalsystemen komen; op korte termijn moet de drijfmest zo snel mogelijk stabiel worden, bijvoorbeeld mest van meerdere bedrijven bij elkaar brengen op een bedrijventerrein.

Dat heeft als consequentie dat de omvang van de veestapel hanteerbaar moet worden. In afwachting van een Wet Dieraantallen kan de Provincie sturen op de ruimte, concreet op de oppervlakte aan stallen. Er ligt een voorstel voor een inruilsysteem, 'staldering' genaamd. Voor elke nieuwe emissie-arme stal, verdwijnt elders in de regio een oude stal. De staldering werkt vermoedelijk het beste op de schaal van vijf/zes gemeenten. Onduidelijk is nog hoe de staldering wordt gefinancierd.

Discussie

De politiek werd pas aan het einde van de dialoog betrokken voor een mening. Bestuurlijke besluitvorming moet nog plaatsvinden. De deelnemers aan de dialoog moeten hun advies herkennen in het besluit. Daarom wordt nazorg georganiseerd. De gedeputeerde gaat de besluitvorming persoonlijk toelichten. Vervolgens moet het beleid ook uitgevoerd worden. De mensen moeten de verandering zien. Belanghebbers gaan bijvoorbeeld het effect merken in de vergunning verlening en een betere communicatie rondom mestbewerkingsinitiatieven.

Conclusies

Mestverwerking biedt economisch kansen. Waar we nu teveel van hebben kunnen we verkopen. Europese wet- en regelgeving staat dat nog in de weg. Mest past in de circulaire economie.

De Brabantse mestdialoog werkt. De praktijk laat zien dat de dialoog partijen en mensen die zich bewust afzijdig hebben gehouden aanspreken. Maar de dialoogdeelnemers zijn niet degenen die een besluit nemen. Heldere communicatie en kennisdelen is belangrijk.

Workshop 10

Wat zijn de kansen voor grootschalige mestverwerking?

Kumac is als mestverwerkingsbedrijf in Deurne (De Peel) in 2007 gestart om mest van veertig varkenshouders met innovatieve technieken te verwerken tot een soort kunstmestkorrel voor planten. Er zijn regelmatig vragen over de gezondheidsrisico's van deze mestverwerking. Hoe communiceer je hierover?

Casus

Nederland kent een mestoverschot, maar zitten ook waardevolle componenten in mest. Een klein groepje ondernemers, waaronder varkenshouder John Paassen, zocht naar technieken om om te gaan met het mestoverschot. Op bedrijfsniveau bleek dit niet mogelijk, omdat het borgen lastig is en technieken te duur zijn. Daarom startte Paassen een samenwerkingsverband met verschillende lokale ondernemers, die hun mest leveren aan mestverwerkingsinstallatie Kumac.

Ze begonnen met een mobiele mestinstallatie. Na een paar jaar wilden ze geavanceerdere technologieën toepassen, wat beter kan op een vaste locatie. Sinds 2007 beheren ze daarom een mestverwerkingsinstallatie. Techniekontwikkeling en het samenwerkingsproces tussen de lokale varkenshouders bleek een uitdaging. Beiden verbeterden in de loop der jaren, waardoor de verwerkingsprijs daalt.

Volgens Van Paassen zijn bedrijven volgens Europese wetgeving verplicht om kunstmest te gebruiken. Enkele bedrijven hebben een ontheffing, waardoor ze de kunstmestvervanger van Kumac mogen gebruiken. Een groot dilemma is dat deze regeling afloopt waardoor Kumac kans loopt zijn afnemers kwijt te raken.

De provincie koos bewust voor een locatie in het buitengebied. Dat is grootschaliger dan op één bedrijf maar kleinschaliger dan op een industrieterrein. Op deze manier is er meer verbinding met omgeving en is goede borging en controle mogelijk. John van Paassen is bang dat de provincie mestverwerking juist óf kleinschalig op bedrijven, óf op een industrieterrein gaat stimuleren.

Discussie

In twee nogal verschillend samengestelde en goed bezochte workshops ontstonden twee heel verschillende discussies. In de eerste groep voeren ondernemers en adviseurs met een sterke voorkeur voor mestverwerking de boventoon. In de tweede ronde is de discussie 'objectiever' omdat er minder deelnemers met belangen bij mestverwerking zijn. De mestverwerking kan efficiënter en rendabeler door innovatie in voer, stal, techniek en vergunningverlening waarbij ook de hinder vermindert. De overheid zou dat moeten stimuleren. De vraag naar het product van mestverwerkers moet groeien, tegelijkertijd moet het kunstmestgebruik worden ontmoedigd. Er is onbegrip voor de Europese regels over kunstmestvervangers. Technisch kan het mestverwerkingsproduct worden ingezet als kunstmestvervanger, maar juridisch niet. Kunstmest is te goedkoop en moet verplicht worden aangewend. Er wordt minder geïnvesteerd in innovatieve technieken omdat mestverwerking een slecht imago heeft. Ook is de omgeving vaak negatief over een mestverwerker in de buurt. Met communicatie en samenwerking is om te gaan met maatschappelijke weerstand. Emoties en belangen zijn in maatschappelijke discussies belangrijker dan feiten. Goede informatie vermindert de weerstand en zorgen van omwonenden. Integrale oplossingen liggen er door verbinding aan te gaan met glastuinbouw en de warmtesector.

Conclusies

Het is moeilijk om te bepalen of de casushouder geholpen is met de gesprekken, omdat er niet echt oplossingen zijn besproken die hij zelf kan doorvoeren. Veel oplossingen zijn gericht aan de overheid of het bedrijfsleven. Bedrijven moeten meer innoveren en de overheid moet innovaties mogelijk maken. De workshopdeelnemers vinden dat het Kennisplatform zich meer moet richten op communicatie met burgers omdat hier veel kennisgebrek en onzekerheid bestaat over mestverwerking en de risico's voor gezondheid.

Colofon

Het Kennisplatform Veehouderij en humane gezondheid is een samenwerkingsverband van RIVM, Wageningen University & Research, UU, ZonMw, GGD GHOR Nederland, Omgevingsdienst NL en LTO Nederland.

Uitgave:

Kennisplatform Veehouderij en humane gezondheid

Tekst:

Bureau Kennisplatform Veehouderij en humane gezondheid

Vormgeving:

RIVM

Bilthoven, november 2016

Aan deze publicatie kunnen geen rechten worden ontleend.

